

Київський національний торговельно-економічний університет

Кафедра міжнародного, цивільного та комерційного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

ПІДСТАВИ І ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ

студентки 2 курсу, 6 м групи,
спеціальності 081 «Право»,
спеціалізації

«Цивільне право і процес» _____ Черемис Аліни Володимирівни

Науковий керівник

к.ю.н. _____ Погарченко Тетяна Віталіївна

Гарант освітньої програми

д.ю.н. _____ Примак Володимир Дмитрович

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
-------------------	----------

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ

1.1. Поняття, сутність та види недійсних шлюбів	6
1.2. Підстави визнання шлюбу недійсним	18

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ

2.1. Правові наслідки визнання шлюбу недійсним	28
2.2. Права добросовісного подружжя	34
2.3. Санація недійсного шлюбу як спосіб його легалізації	39

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	43
------------------------------------	-----------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	47
--	-----------

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ще в давні часи були визначені умови, які впливали на визнання дійсності шлюбу з боку держави та суспільства, розкривався зміст кожної із умов шлюбу, значна частина з яких зберігає свою актуальність і в Україні. Законодавчо визначено, що шлюб є союзом чоловіка та жінки, який ґрунтується на вільній згоді, з наміром створити ще одну соціальну ланку суспільства, ведення спільного господарства, виховання дітей та набуття інших благ [5]. Тобто жінка та чоловік, укладаючи шлюб, забезпечують реалізацію особистих немайнових та майнових прав, в тому числі й обов'язків подружжя. Реєстрація такого шлюбу виступає як юридичний факт, що дає можливість кожному зі сторін вчиняти юридично значимі дії в інтересах сім'ї. Такі інтереси в повній мірі захищаються державою, яка надає правові механізми допомоги у випадку невиконання одним із подружжя або іншими особами їх обов'язків, які безпосередньо виникають із шлюбу. З іншого боку, чоловік та жінка при реєстрації відповідного сімейного союзу повинні дотримуватися ряду вимог, які висуваються законодавством для визнання його шлюбом. Вимоги щодо дійсності шлюбу несуть матеріально-правовий та формальний характер, які визначаються Сімейним кодексом України (далі – СК України) [5]. Адже недотримання таких вимог дійсності шлюбу тягне за собою визнання шлюбу між чоловіком та жінкою недійсним, що тягне за собою певні негативні правові наслідки для такого подружжя.

Наразі є доволі значна кількість актуальних питань щодо визнання шлюбу недійсним, у тому числі щодо дійсності шлюбів, укладених на окупованих територіях, де органи державної влади України тимчасово не здійснюють свої повноваження. Тому ці питання, внаслідок їх складності та різноплановості, потребують комплексного наукового дослідження.

Підґрунтям для подальшого дослідження проблем особливостей визнання шлюбу недійсним слугують праці українських та зарубіжних

вчених-правників: Ю. Андрущенко [14], К. С. Анфьорової [15], І. В. Апопія [16; 17], Ю.І. Асадчева [18], Е.М. Багача [63], А.А. Бережного [20], І.Є. Войтко [26], М. Р. Гнатюка [28], В.С. Гопанчук [29], Т.В. Войтенко [29], Л. Е. Гузь [32], О.В. Розгон [50; 51], З. В. Ромовської [52; 53], Д. І. Сидоренка [58], С. І. Шимон [72] та інших.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення особливостей правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з підставами і правовими наслідками недійсності шлюбу.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі **завдання**:

- дати правову характеристику сутності та видів недійсних шлюбів;
- проаналізувати підстави недійсності шлюбу крізь призму українського законодавства та досвіду інших держав;
- дослідити правові наслідки визнання шлюбу недійсним;
- охарактеризувати права добросовісного подружжя;
- дослідити категорію «санація недійсного шлюбу» як спосіб його легалізації;
- виявити недоліки, суперечності, прогалини у законодавстві України, які стосуються інституту недійсності шлюбу та запропонувати відповідні зміни.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у зв'язку з визнанням шлюбу недійсним судовим рішенням або анулювання актового запису про шлюб, який є недійсним.

Предметом дослідження в роботі є підстави і правові наслідки недійсності шлюбу.

Методами дослідження стали діалектичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-логічний, системно-структурний методи та інші. Так, при виконанні кваліфікаційної роботи був використаний порівняльно-правовий метод, який застосовувався у дослідженні законодавства України та зарубіжних країн щодо підстав недійсності шлюбу. За допомогою історико-правового та діалектичного методів вдалося

дослідити, яким чином встановлювали обмеження щодо укладення шлюбу з кровними родичами. Із застосуванням формально-логічного методу була опрацьована наукова література стосовно теми дослідження і аналізувалась практика Верховного Суду, ЄСПЛ з проблем, пов'язаних з особливостями визнання шлюбів недійсними та оспорювання таких рішень. Системно-структурний метод дозволив сформулювати основні підходи до класифікації шлюбу на ті, які: є недійсними в силу закону (нікчемні), є недійсними за рішенням суду та ті, що судом можуть бути визнані недійсними.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному дослідженні основних проблем висвітлення на законодавчому рівні підстав та правових наслідків недійсності шлюбу, їх процедурної реалізації.

Окремі положення випускної кваліфікаційної роботи викладено у статті «Правові наслідки визнання шлюбу недійсним», що опублікована у збірнику наукових статей «Цивільне та комерційне право : виклики сьогодення». К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2020.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх зміст у багатьох аспектах доповнює наукові знання у сфері застосування інституту недійсності шлюбу. Зібраний матеріал і узагальнення можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, при підготовці лекційних занять та спецкурсів у вищих навчальних закладах.

Структура випускної кваліфікаційної роботи обумовлена метою і предметом дослідження та авторським підходом до розгляду обраної теми. Випускна кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, які включають в себе п'ять підрозділів, висновків та пропозицій, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 55 сторінок, із яких основна частина роботи займає 46 сторінок. Список використаних джерел складається з 72 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ

1.1. Поняття, сутність та види недійсних шлюбів

У СК України не визначено поняття недійсності шлюбу, проте у науковому просторі дана категорія має своє вираження. На думку фахівців, *недійсність шлюбу* — це правова санкція, яка застосовується до подружжя внаслідок порушення ними встановлених законом умов укладення шлюбу, і яка передбачає втрату таким шлюбом правової сили [25]. Войтко І.Є. ж визначає *недійсність шлюбу* як наслідок порушення “законів шлюбу”, тобто тих обов’язкових правил поведінки, дотримання яких є необхідним для забезпечення дійсності, а саме вимог, щодо досягнення шлюбного віку, добровільності шлюбу, одношлюбності (моногамії), відсутності близького кровного споріднення або споріднення, заснованого на усиновленні, взаємної обізнаності про стан здоров’я [26]. Більш розкрите, але спірне поняття недійсності шлюбу надає Нужна О.А., яка вважає, що це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акту, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв’язку з порушенням встановлених законом умов укладання шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту [46].

Підсумовуючи твердження науковців, можна вказати, що недійсність шлюбу є правовим наслідком, що прямо або опосередковано може бути застосований до суб’єктів, які неправомірно бажають укласти шлюб [64, с. 134].

З огляду на викладене, взявши до уваги напрацювання Ю.І. Асадчева, недійсний шлюб можливо умовно розділити на 3 види:

- шлюб, який є недійсним в силу закону (нікчемний);
- шлюб, який є недійсним за рішенням суду;
- оспорюваний шлюб, який судом може бути визнано недійсним [18].

Шлюб, який є недійсним в силу закону (нікчемний) по іншому іменують як абсолютно недійсний. Таким є шлюб, який укладений всупереч визначеним законом перешкодам до їх укладення [45, с. 178].

У ст. 39 СК України встановлені основи нікчемності шлюбних правовідносин. Зокрема, якщо шлюб зареєстрований:

- з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою;
- з особою, яка визнана недієздатною [5].

Визнання таких шлюбів недійсними здійснюється поза судом [35, с. 166].

Відповідно до положень п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду від 21.12.2007 № 11 "Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя" позасудовий порядок визнання шлюбу недійсним настає при вчиненні сторонами при укладенні шлюбу таких істотних порушень умов вступу в шлюб, в силу яких він вважається недійсним і без рішення суду (ст. 39 СК) [13]. У вказаних випадках за заявою заінтересованої сторони орган РАЦС анулює актовий запис про шлюб, відповідно до ст. 24 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [7].

Грунтуючись на своєму практичному досвіді, І.Є. Войтко навела доцільний приклад нікчемності шлюбу: якщо виявиться, що спадкодавець перебував одночасно у двох шлюбах, заява про згоду на прийняття спадщини має бути прийнята нотаріусом лише від дружини у першому, дійсному шлюбі. Заява від другої дружини не може бути прийнята, оскільки її шлюб є недійсним, і тому не може бути підставою для виникнення у неї права на спадкування за законом. Для повного завершення абсолютної недійсності шлюбу потрібне анулювання актового запису про нього. Як вказує фахівець, пропонувалося віднести це до компетенції суду, але остаточно було вирішено

віднести це до компетенції органу державної реєстрації актів цивільного стану. У даному випадку, процесуальною підставою для анулювання актового запису про шлюб буде заява заінтересованої особи: першої дружини, спадкоємців, батьків недієздатного тощо. Документальною підставою для такого анулювання служитиме свідоцтво про шлюб, рішення суду про визнання особи недієздатною, документ, який засвідчує близьке кровне споріднення [26].

Наразі є актуальним питання дійсності шлюбів укладених на окупованих територіях, де органи державної влади України тимчасово не здійснюють свої повноваження. Відповідно до ч. 2 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом. Частиною 3 даної статті Закону передбачено, що будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків [8].

Відповідно до Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, у зв'язку з неможливістю виконувати повноваження відділами державної реєстрації актів цивільного стану Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та на тимчасово окупованих територіях, та території проведення АТО, проведення державної реєстрації актів цивільного стану, внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення, анулювання здійснюються відділами державної реєстрації актів цивільного стану за межами цієї території за місцем звернення заявника. Свідоцтво про шлюб, яке видане на території тимчасово не підконтрольній Україні не створює правових наслідків, тобто є недійсним [10].

Як вказує юрист М. Цимбал з практичного досвіду, до Адвокатського об'єднання звернулось подружжя з проханням надати консультацію. Під час

розмови, вони пояснили, що у вересні 2014 року вони зареєстрували шлюб на території Автономної Республіки Крим. Після переїзду до Києва вони дізналися, що на території України їх шлюб є недійсним.

У Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначено, що тимчасово окупована територія України (АР Крим та місто Севастополь) є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 року.

У той же час, як було вказано вище, Законом передбачено, що будь-який акт, рішення чи документ, виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсними і не створюють правових наслідків [8].

Отже, починаючи з 20.02.2014 року шлюби зареєстровані на тимчасово окупованій території, та документи видані, як підтвердження такої реєстрації, на території України є недійсними. І, як наслідок, у осіб, які зареєстрували шлюб в АР Крим та в м. Севастополі, на території України виникають проблеми з державною реєстрацією народження дитини, зміною прізвища, оформлення прав на майно та ін.

М. Цимбал передбачає, що єдиним механізмом вирішення даного питання є звернення до суду з заявою про встановлення факту, що має юридичне значення, а саме про встановлення факту реєстрації шлюбу зареєстрованого на тимчасово окупованій території. З такою заявою до суду можуть звернутися один із подружжя, або їх законні представники.

Судова практика з вирішенням даної проблеми лише формуються, але суди у своїх рішеннях висловлюють думку про те, що законодавча невизначеність, що виникла в результаті окупації території України, в наслідок збройної агресії Російської Федерації, не може бути підставою для обмеження громадян України у праві на шлюб.

Рішення суду про встановлення факту, що має юридичне значення є підставою для звернення відділу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем проживання, та отримання Свідоцтва про шлюб державного зразка [70].

Наступним видом недійсності шлюбу, є такий, що *визнаний за рішенням суду*. Регламентує питання ст. 40 СК України. У такому разі, шлюб визнається недійсним за рішенням суду, якщо:

- він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства;

- його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя (у разі його фіктивності) [5].

Науковці вказують, що для визнання шлюбу недійсним у випадку відсутності вільної згоди, фахівці радять подати відповідні докази, як то документальне підтвердження роздільного проживання, пояснення свідків, довідки медично-лікувальних установ про стан психічного здоров'я одного з подружжя, висновки експертів тощо [25]. Тягар доказу цих обставин лежить на позивачеві. У разі доведеності цих обставин суд не має альтернативи: закон зобов'язує його постановити рішення про визнання шлюбу недійсним [53].

Активну дискусію викликає питання фіктивності шлюбу. Адже саме тут, у порівнянні з міжнародним досвідом, українське законодавство та його реалізація мають проблематичне відображення.

При ухваленні рішень про визнання шлюбу фіктивним суд ураховує належність доказів, які надані сторонами [48]. Яскравий приклад

обов'язковості доведення обставин фіктивності відображено у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 29.08.2018 р. у справі № 750/6471/15-ц. Відповідно до матеріалів, позивач просила визнати недійсним шлюб між нею та відповідачем, вказуючи на мету – отримання безкоштовно від держави квартири. Суд касаційної інстанції визнав правильним і таким, що підтверджений належними доказами, висновок суду першої інстанції про те, що позивач не довела відсутності у відповідача реального наміру створити сім'ю і набути прав та обов'язків подружжя [11].

Подібною є позиція суду у Постанові Верховного Суду у складі постійної колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 04.03.2019 року у справі № 522/11172/16-ц. Позивач після 6 років шлюбу дізнався, що відповідач не мала наміру створювати сім'ю, оскільки справжньою її метою було: отримання реєстрації у м. Івано-Франківську, продаж житла позивача, отримання відповідної частки коштів для придбання власної квартири, прізвища чоловіка та ін. Дізнавшись про вказані обставини, за заявою позивача шлюб між сторонами було розірвано. Через 4 роки чоловік звернувся до суду з позовом до колишньої дружини про визнання шлюбу недійсним з моменту реєстрації. Судом встановлено, що відповідач, на період розгляду справи, зареєструвала новий шлюб та змінила прізвище, що спростовує доводи про використання прізвища позивача у корисних цілях. Також, суди обґрунтовано не взяли до уваги показання сестри та матері позивача, адже вони є зацікавленими особами. Верховний Суд взяв до уваги, що позов про визнання шлюбу недійсним подано позивачем через чотири роки після розірвання шлюбу, що підтверджує висновок судів першої та апеляційної інстанцій про безпідставність і надуманість позовних вимог [12].

Третій вид недійсності шлюбу передбачений у ч. 1 ст. 41 СК України. Шлюб *може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований:*

- 1) між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною;
- 2) між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;
- 3) з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків;
- 4) з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб [5].

Юрист М. Рудометкіна вказує, що орган РАЦС повідомляє заявникам про їхнє право пройти медичне обстеження для встановлення стану здоров'я. За згодою нареченого і нареченої їм видається бланк направлення затвердженої форми [54]. Про згоду або відмову від проходження медобстеження робиться відмітка [36, с. 70].

Аналізуючи справи, А.А. Кляхін підкреслив, що у таких випадках важлива роль належить судові, бо він наділений правом самостійно визначити, визнати йому шлюб недійсним або відмовити у задоволенні позовних вимог. При цьому, вирішуючи справу, суд повинен взяти до уваги, наскільки таким шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Практик наводить ситуацію, коли до Городоцького бюро правової допомоги звернувся чоловік, який розповів, що його дружина приховала від нього своє захворювання — епілепсію. Чоловік дізнався про наявність хвороби через 6 місяців спільного подружнього життя, коли у дружини стався напад. Діагноз “епілепсія” після огляду підтвердив лікар швидкої допомоги, якого викликав чоловік. Згодом дружина почала проходити обстеження, в результаті якого виявилось, що в неї неодноразово були напади до одруження. Відповідно вона приймала протисудомні препарати, а від чоловіка це приховала.

На думку чоловіка, таке захворювання дружини може значно вплинути на здоров'ї їхніх майбутніх дітей. Зважаючи на це, приховування інформації

про стан здоров'я одним із подружжя може стати підставою для визнання шлюбу недійсним [40].

Окрім недійсного шлюбу, у сімейній практиці існує така категорія як *неукладений шлюб*. Стаття 48 СК України передбачає випадок, коли шлюб вважається неукладеним - коли шлюб зареєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого. Запис про такий шлюб у державному органі реєстрації актів цивільного стану анулюється за рішенням суду за заявою заінтересованої особи [5].

Цікавий випадок у судовій практиці виокремлює науковець О.В. Розгон. Як вказано у фабулі справи, жінка уклала шлюб з чоловіком без його відома та згоди. Судом встановлено, що підпис в актовому записі від імені чоловіка був підробленим, а шлюб зареєстровано відразу в день подання заяви про реєстрацію. На час укладення шлюбу чоловік тривалий час хворів та погано пересувався, що прямо вказувало на неможливість його присутності. Враховуючи це, суд визнав шлюб неукладеним [51].

Чинне законодавство передбачає, що розірвати можна тільки шлюб, укладений у законному порядку, з дотриманням всіх умов і підстав його укладення, тобто тільки дійсний шлюб. Таким чином, неукладений шлюб як вид недійсного шлюбу не припиняється, а визнається у судовому порядку. Оскільки на практиці недійсність шлюбу виникала зазвичай як наслідок порушення виключно трьох вимог закону (реєстрація шлюбу з особою, яка вже перебуває у шлюбі; з особою, яка є недієздатною або страждає на тяжкий розлад психічного здоров'я; без наміру створити сім'ю), умисел однієї зі сторін виявлявся дуже яскраво. Змоделювати ситуацію, в якій особа не знала, але повинна була б знати про перешкоди для шлюбу, практично неможливо. У зв'язку з цим словосполучення «повинна була знати» до статей 45, 46 СК України включене не було [52, с. 82].

Д.І. Сидоренко при аналізі сімейного законодавства європейських країн прослідкував спільні та відмінні риси українського законодавства та законодавства країн Європи.

Сімейне законодавство Німеччини (що передбачене книгою 4 Німецького цивільного уложення (далі – НЦУ) станом на сьогодні не містить поняття «підстави недійсності шлюбу» і використовує поняття «підстави скасування шлюбу». При цьому, НЦУ включає такі ж умови дійсності шлюбу, які закріплені в українському сімейному законодавстві [21, с. 66–67]. З іншого боку, у НЦУ не передбачено таких підстав недійсності шлюбу, як неповідомлення про захворювання, яке становить небезпеку для здоров'я іншого з подружжя, укладення шлюбу між двоюрідними братами та сестрами. Крім того, шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною хоч і забороняється, але є дійсним, хоча і припиняє відносини усиновлення між особами, які уклали шлюб. Також у НЦУ перелічено низку додаткових підстав, за яких шлюб визнається недійсним:

а) недійсним є шлюб, якщо одна із осіб, що бажає вступити в шлюб, вже перебуває не тільки в шлюбі, а у партнерстві з третьою особою (тобто у незареєстрованому шлюбі);

б) недотримання формальної процедури надання згоди на шлюб (заява про укладення шлюбу повинна бути подана особисто подружжям, представництво не допускається [22, с. 66–68].

Такий досвід зарубіжних законодавців щодо процедури подачі заяви про реєстрацію шлюбу та незареєстрованого шлюбу значно відрізняється від практики і України.

Сімейне законодавство Франції (що упорядковане розділом V книги 1 Французького цивільного кодексу) також передбачає підстави недійсності шлюбу як і в Україні, зокрема: недосягнення шлюбного віку, що становить 18 років для чоловіка та 15 років для жінки (ст. 144), укладення шлюбу між предками та потомками, а також свояками по прямій лінії (ст. 161), укладення шлюбу між братом та сестрою (ст. 162), між дядьком і племінницею, тіткою та племінником (ст. 163), відсутність добровільної згоди подружжя (ст. 146), відсутність особи при укладенні шлюбу за кордоном (ст. 146-1), наявність іншого, нерозірваного шлюбу (ст. 147).

Водночас у сімейному законодавстві Франції відсутні підстави недійсності шлюбу, як укладення фіктивного шлюбу, укладання шлюбу між усиновлювачем та усиновленою дитиною, двоюрідним братом та сестрою, укладеним у зв'язку із приховуванням іншим з подружжя своєї тяжкої хвороби. Нормативами Франції передбачено таку підставу для недійсності шлюбу, як неотримання дозволу батьків на шлюб сином, що не досяг віку 25 років, дочкою, що не досягла 21-річного віку (ст. 148), у випадку відсутності батьків – згоди бабусі та дідуся (ст. 150), у випадку їх відсутності – ради сім'ї (ст. 159) [31, с. 85–88].

Сімейне законодавство Російської Федерації (регулює питання шлюбу Сімейним кодексом Російської Федерації) та *Білорусі* (представлене Кодексом про шлюб та сім'ю Республіки Білорусь) визнає усі недійсні шлюби нікчемними, оскільки передбачає обов'язок для суду визнати шлюб недійсним за наявності відповідних підстав, передбачених у ст. 27 Сімейного кодексу Російської Федерації або ст. 45 Кодексу про шлюб та сім'ю Республіки Білорусь: недосягнення шлюбного віку, відсутність вільної згоди чоловіка та жінки на укладення шлюбу, знаходження у родинних відносинах або відносинах усиновлення, недієздатність, фіктивність шлюбу [44, с. 112–113]. Крім такого мають місце і певні особливості у регулюванні шлюбних відносин у Росії та Білорусії:

а) наслідком недійсності шлюбу є приховування венеричної хвороби та ВІЛ-інфекції, а не будь-якої тяжкої хвороби, як це має місце в СК України;

б) не уточняється, що шлюб є недійсним у випадку, якщо в момент реєстрації шлюбу особа страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства, хоча зазначені обставини фактично впливають з вимоги добровільності шлюбу [63, с. 93].

Якщо говорити про процесуальну сторону визнання шлюбу недійсним за рішенням суду, науковець Л.Ю. Ковтунова у своїх напрацюваннях виокремила певні особливості такої процедури. Загалом, велике значення має питання підсудності справ про визнання шлюбу недійсним. Підсудність таких справ визначається за загальними правилами територіальної підсудності, оскільки будь-які спеціальні правила з цього приводу відсутні.

Також, необхідно приєднатися до думки вчених, які вважають, що у справах про визнання шлюбу недійсним неможливою є відмова позивача від позову. Це обґрунтовується тим, що сам по собі факт укладення шлюбу з порушенням чинного законодавства є порушенням імперативних вимог закону. З моменту звернення особи до суду із заявою про визнання шлюбу недійсним зазначена справа набуває публічного характеру, і не може бути припинена за волею сторін, оскільки в даній справі рішення суду про визнання шлюбу недійсним має конститутивний характер. З таких же підстав справа зазначеної категорії не може бути припинена шляхом визнання позову відповідачем. Отже, у справах про визнання шлюбу недійсним у сторін немає можливості регулювати спір до судового розгляду.

Центральною стадією цивільного процесу в будь-якій справі є стадія судового розгляду. Однією з процесуальних гарантій прав осіб, які уклали шлюб з порушенням сімейного законодавства, може стати закритий судовий розгляд справи. Аналіз підстав визнання шлюбу недійсним дозволяє стверджувати, що за наявності будь-якої з умов його недійсності справи про визнання шлюбу недійсним може бути заслухані шляхом закритого судового засідання. Це впливає з того, що самі по собі справи такої категорії зачіпають сферу особистого життя громадян і створюють ризик порушення їхніх особистих немайнових прав: права на таємницю про стан здоров'я, про право на сім'ю, право на особисте життя та його таємниці тощо. Тому Л.Ю. Ковтунова вважає, що у справах про визнання шлюбу недійсним має місце закритий судовий розгляд [42, с. 121].

Стадія судового розгляду справ про визнання шлюбу недійсним закінчується прийняттям судового рішення. У рішенні відображається вся проведена судом діяльність із дослідження і оцінки доказів, із встановлення юридичних фактів, а також із застосування норм права до конкретних правовідносин та їх суб'єктів. Рішенням суду від імені держави має вирішуватися питання про захист прав і охоронюваних законом інтересів осіб, чиї права були порушені внаслідок укладення шлюбу з порушенням вимог чинного законодавства. Проте, як правило, за рішенням суду у справах про визнання шлюбу недійсним обмежується констатацією факту недійсності шлюбу. Цей стан речей не можна визнати задовільним, бо таке процесуальне рішення не виконує належним чином своєї основної мети – захисту порушеного права громадянина.

Через те, що чинне сімейне законодавство передбачає різні наслідки недійсності шлюбу для добросовісної та недобросовісної особи, у судовому засіданні має бути встановлено, чи знала або могла знати особа про перешкоди до реєстрації шлюбу. Вирішення цього питання має значення для застосування наслідків недійсності шлюбу. Крім того, у судовому засіданні залишається невирішеним питання про застосування наслідків недійсності шлюбу. На думку науковців, позивач або особа чи державні органи, які мають відповідно до чинного законодавства право на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним, у позові мають вказувати, крім вимоги про визнання шлюбу недійсним, також вимоги про застосування наслідків визнання шлюбу недійсним, передбачених ст. 45 СК України. Зазначене положення буде сприяти найбільш ефективному захисту порушених прав і законних інтересів особи, права якої були порушені внаслідок укладення недійсного шлюбу, і позбавить особу необхідності звертатися до суду з новим позовом [45, с. 123-124].

Таким чином, слід відзначити, що недійсність шлюбу є правовим наслідком, що прямо або опосередковано може бути застосований до суб'єктів, що неправомірно бажають укласти шлюб, і який передбачає втрату

таким шлюбом правової сили. Недійсний шлюб умовно поділяють на 3 види: шлюб, який є недійсним в силу закону (нікчемний); шлюб, який є недійсним за рішенням суду; оспорюваний шлюб, який судом може бути визнано недійсним. У кожному з видів недійсності шлюбу є свої процесуальні особливості, що підтверджує актуальна судова практика.

1.2. Підстави визнання шлюбу недійсним

У СК України прямо вказано, що підставою недійсності шлюбу є порушення вимог, встановлених статтями 22, 24-26 цього Кодексу.

Аналізуючи вищевказані статті, виділяють наступні підстави визнання шлюбу недійсним, а саме порушення вимог:

1. шлюбного віку;
2. добровільності шлюбу;
3. одношлюбності;
4. щодо осіб, які не можуть перебувати між собою у шлюбі.

Відповідно до ст. 22 СК України *шлюбний вік* для чоловіків та жінок встановлюється у 18 років. Особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу. Це загальне правило, але законодавство передбачає випадки, коли шлюбний вік може бути зменшено. Згідно зі ст. 23 СК України за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. У такому разі здійснюється емансипація неповнолітньої особи [5]. Законодавство зарубіжних країн, як і українське, передбачає можливість зниження шлюбного віку або надання відповідним компетентним органам права на укладення шлюбу до його досягнення [57]. Зокрема, В Калакура дослідив, що за законодавством Італії, суд на підставі обґрунтованого клопотання зацікавленої сторони, заслуховування прокурора, батьків або опікуна заявника може знизити шлюбний вік, але не нижче 17 років [39].

Конвенція ООН про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу 1962 р. зобов'язує країни-учасниці вживати заходів для недопущення так званих «дитячих шлюбів». Положення Конвенції передбачає, що внутрішнє законодавство країн повинно встановлювати такий шлюбний вік, коли особа повною мірою здатна розуміти значення своїх дій і може керувати ними, усвідомлюючи правові наслідки укладення шлюбу [3].

У більшості іноземних країн шлюбний вік нижчий від загального віку повноліття. У різних державах цей вік неоднаковий, але у жінок здебільшого він нижчий, ніж для чоловіків [43]. Приміром, як вказує А.А. Бережний у різних провінціях Канади шлюбний вік коливається від 16 до 19 років [20, с. 306].

Науковець С.І. Шимон у своїх напрацюваннях висвітлює шлюбний вік в інших країнах світу: у Німеччині: для жінок та чоловіків – 18 років; у Франції: для чоловіків – 18 років, для жінок – 15 років; в Англії: для чоловіків і жінок – 16 років [72]. Як зазначає Ю. Андрущенко, згідно з індуським Законом про шлюб 1955 р., шлюбний вік для чоловіків становить 21 рік та 18 для жінок. Найнижчим шлюбний вік є в державах Латинської Америки. Наприклад, у Перу для чоловіків і жінок він становить відповідно 16 та 14 років, у Колумбії та Еквадорі – 14 і 12 років [14]. Таким чином, законодавчо країни світу різняться у визначенні вікового цензу для шлюбу.

А.А. Бережний відмітив, що іноземець, який не досяг шлюбного віку, встановленого ст. 22 СК України, не може зареєструвати шлюб в органі реєстрації актів цивільного стану навіть тоді, якщо за законом країни його громадянства вступ у шлюб допускався б і у більш ранньому віці. Такий висновок впливає з норм сімейного законодавства України, а також міжнародно-правових угод України [20, с. 305].

Наступною з підстав визнання шлюбу недійсним є порушення вимоги *добровільності*. Така вимога прямо визначена Основним Законом нашої держави – ч. 1 ст. 51 Конституції України, за якою шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка [1]. Сімейним законодавством уточнюється,

що згода особи не вважається вільною тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства. Не може бути ніякого примусу щодо взяття шлюбу [5].

Якщо вдаватися до міжнародних актів, частина 3 статті 23 Міжнародного пакту про громадянські політичні права проголосила: «Жоден шлюб не може бути укладений без вільної і цілковитої згоди тих, хто одружуються» [4]. У Загальній декларації прав людини, частині 2 статті 16 встановлено, що: «Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються» [2].

З наукової точки зору Л. Е. Гузь та А. В. Гузь вказали, що вільний вступ у шлюб передбачає відсутність пороків волевиявлення, обумовлених насильством, погрозами та іншим впливом на психіку особи або обох осіб, які одружуються. Фахівці зауважують, що необхідно також, щоб зовнішньо виражена згода осіб, які вступають в шлюб, відповідала і їх дійсній вільній розумній волі. Наприклад, приховування обставин або намір ввести в оману особу, яка одружується, з приводу фактів, що мають значення для дійсності шлюбу (умовчання про факт знаходження в шлюбі, про недієздатність і т. ін.).

Також важливо, щоб згода на вступ до шлюбу відповідала дійсним намірам осіб створити сім'ю. Науковці вказують, що зараз зустрічаються випадки, коли при укладенні шлюбу громадяни переслідують інші цілі. Серед них більш усього зустрічаються меркантильні, наприклад шлюби, укладені для того, щоб заволодіти житлом, приватною власністю на будинок, грошима. Іноді громадяни дають згоду на одруження під впливом матеріальної скрути, без надії на забезпечення старості і т. ін. Такі шлюби не вважаються зареєстрованими під впливом тиску, примушення, але шлюб, укладений без наміру створити сім'ю, не може, звичайно, вважатися шлюбом

у точній відповідності з цим поняттям, і в зв'язку з цим сімейне законодавство (як раніше діюче — стаття 45 КпШС УРСР, так і сьогодні діюче — стаття 39 СК України) кваліфікують такі «союзи» як фіктивні [32].

Передусім, науковець О.В. Розгон наводить наступні підстави для визнання шлюбу недійсним (фіктивним) у зв'язку з відсутністю наміру сторін створити сім'ю і набути прав та обов'язків подружжя як обов'язкової вимоги до шлюбу є:

- наявність корисливої мети (реєстрація шлюбу задля отримання візи, громадянства);
- наявність майнової вигоди (укладення шлюбу задля забезпечення себе нерухомістю та успадкування її в майбутньому);
- окреме проживання;
- відсутність спільно набутого майна;
- відсутність турботи один про одного та взаємної матеріальної підтримки;
- невиказування подружніх відносин перед третіми особами;
- небажання народжувати спільних дітей;
- підтримання статевих стосунків із третіми особами;
- демонстрування перед третіми особам відсутності фактичних шлюбних відносин і наголошення на фіктивності реєстрації шлюбу.

Експерт зазначає, що право вимагати визнання шлюбу фіктивним мають особи, чиї права та інтереси порушує або може порушити такий шлюб (наприклад, це може бути один із подружжя, чий шлюб може бути визнаний недійсним на підставі його фіктивності), а також особи, яким за законом надано право захищати права та інтереси інших осіб (законні представники неповнолітніх або недієздатних осіб, представники органів опіки та піклування, прокурор) [51, с. 28].

Практикуючий адвокат К. С. Анфьорова навела твердження, що фіктивні шлюби існують як вид шахрайства (у формі союзу між чоловіком і

жінкою), але не для створення сім'ї, а для досягнення, визначених цілей, як-от:

- фіктивний шлюб з іноземцями (для отримання віз в іноземних державах);
- фіктивний шлюб для отримання громадянства, часто з американцями, німцями, французами тощо;
- комерційний шлюб (для укладення угод);
- інших цілей.

Визнати шлюб фіктивним, можна в порядку цивільного судочинства, але шанси на це мінімальні, адже ніякі перевірки на щирість намірів подружжя в нашій країні не передбачена [15].

Також у науковому просторі виокремили проблему відсутності відповідальності за укладення фіктивного шлюбу. В Україні не передбачено ні кримінальної, ні адміністративної відповідальності. Одне з двох: або фіктивний шлюб за рішенням суду визнається недійсним, або при зникненні обставин, які б вказували на небажання людей створювати сім'ю - фіктивний шлюб стає повноцінним. Тому, при намірі учасників шлюбних відносин укласти фіктивний шлюб, вони розуміють безвідповідальність за свої дії перед законом та вчиняють неправомірне діяння без роздумів.

Вивчивши досвід зарубіжних країн, К. С. Анфьорова вказала, що у 2019 році покарання за фіктивні шлюби існують, але як вже говорилося раніше не в Україні, а в країнах ЄС або в США. Тому, «докази любові» повинні бути ґрунтовними і переконливими.

У США за фіктивний шлюб застосовують покарання у вигляді позбавлення волі до 5 років і штраф у розмірі 250 000 доларів. У цій країні до місця проживання утвореної «шлюбної пари» можуть навідатися навіть вночі. Простежувати будуть все: чи спить подружжя в одному ліжку, чи веде спільне господарство, або ж чи відпочиває разом. Також в американців існує практика спілкування окремо з чоловіком або жінкою. Зазвичай ставлять

найбільш несподівані та деталізовані питання: наприклад, в якому магазині роблять закупи молодята або яку страву найчастіше готують.

У Німеччині за фіктивний шлюб передбачено покарання у вигляді кримінальної відповідальності до 3 років позбавлення волі і штрафи. У Нідерландах громадянство можна отримати тільки після 10-річного спільного проживання. 2 роки ув'язнення передбачається законодавством Бельгії, якщо встановлять, що мета шлюбу - отримання громадянства. У Білорусі практикується проведення ретельних перевірок. Покарання: анулювання шлюбу і дозволів на постійне проживання [15].

Окрім вищевказаних підстав недійсності, не слід забувати про інші законодавчо не сформовані обставини недобровільності шлюбу, як-от незнання одним зі подружжя правових наслідків шлюбу або самої особи подружжя. Ми погоджуємося з пропозицією науковця Д.І. Сидоренко, який пропонує доповнити абзац 2 ч. 1 ст. 40 СК України, що визначає питання згоди на укладення шлюбу низкою додаткових підстав, зокрема: неправильне трактування сімейних відносин між подружжям як шлюбу (сприйняття акту шлюбу), а також помилка щодо особи подружжя [58, с. 93].

Вимоги одношлюбності встановлені ч. 1 ст. 25 СК України. Правник К. Гоцуляк відмітила, що водночас у країнах, що проповідують іслам, полігамність серед чоловіків передбачена на законодавчому рівні [30]. Ю. Андрущенко наводить приклад, що такими є мусульманські шлюби, які дозволяють брати в дружини від 2 до 4 жінок. Так, Сімейний кодекс Алжиру 1984 р. дозволяє чоловікові мати одночасно чотирьох дружин; в країнах тропічної Африки полігамія зовсім не обмежується [14].

Науковці вказують, що моногамія визнається як умова шлюбу в країнах Європи, Японії, Латинської Америки і багатьох інших країн. Так, ст. 147 Цивільного кодексу Франції закріплює правило про неможливість узяття іншого шлюбу без розірвання попереднього [71, с. 214].

На території України полігамність є однією з причин визнання шлюбу недійсним. Відповідно до ст. 58 Закону України «Про міжнародне приватне

право» шлюб між громадянами України, шлюб між громадянином України та іноземцем, шлюб між громадянином України та особою без громадянства, що укладений за межами України відповідно до права іноземної держави, є дійсним в Україні за умови додержання щодо громадянина України вимог СК України щодо підстав недійсності шлюбу [9].

Порушення вимог щодо *осіб, які не можуть перебувати між собою у шлюбі* закріплено у ст. 26 СК України. Зокрема, законодавцем вказано, що у шлюбі між собою не можуть перебувати:

- особи, які є родичами прямої лінії споріднення;
- рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра;
- двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця (за рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним);
- усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Як посилається у своїх працях І.В. Апопій, заборона шлюбів між усиновлювачем і усиновленим належить до моральних, адже між цими особами встановлюються такі ж стосунки як між батьками та дітьми за походженням. Закон дозволяє такі шлюби лише у разі скасування усиновлення. Ст. 26 СК України не передбачає можливості вступу у шлюб після визнання усиновлення недійсним, проте, фахівцю видається що в даному випадку можна застосувати аналогію закону, адже скасування усиновлення тягне за собою припинення відносин між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною, а недійсність усиновлення є підставою його анулювання і має місце з моменту його здійснення. Тобто, якщо за певних обставин, факт усиновлення був незаконним і не мав права на існування, то заборона на шлюб між такими особами не діє [16].

Науковці відмітили, що пропозицію про заборону шлюбів між двоюрідними братом та сестрою вніс проф. Є.М. Ворожейкін, а між дядьком і

племінницею, тіткою і племінником - народний депутат України В.Г. Черненко [33].

Метою введення такої заборони є запобігання можливим вадам потомства, народженого в результаті кровозмішення, тобто турбота про здоровий генофонд нації. Хоча, стосовно шлюбів між двоюрідними братом і сестрою, ця пересторога не є до кінця виправданою, адже медиками доведено, що підвищений ризик патологій є у нащадків рідних або троюрідних брата та сестри, для двоюрідних він такий самий, як і в інших осіб, що не обтяжені родинними зв'язками. До того ж, шлюби між кузенами і кузинами мають давню історію і не сприймаються суспільством як шокуючий факт, тому цю перешкоду важко назвати і моральною [16].

Але при встановленні обставин спорідненості осіб, варто уважно тлумачити норми закону. Зокрема, у справі THEODOROU AND TSOTSOROU v. GREECE європейський суд з прав людини констатував порушення ст. 12 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на шлюб), з огляду на те, що національні органи влади визнали недійсним шлюб між «колишніми невісткою та зятем». Таке рішення було прийнято не взявши до уваги факту про те, що вони не були кровними родичами та не мали спільних дітей. А також обставин, що прямо вказують на укладення такого шлюбу за процесуальними вимогами законодавства Греції. Як вказують перекладачі справи ЄСПЛ О.М. Дроздов та О.В. Дроздова, особи, які мали намір укласти шлюб, повинні були оголосити про свої наміри публічно. І після публікації відповідного оголошення не було висунуто жодних заперечень. Органи влади повинні були перевірити, чи були виконані законні умови для надання дозволу на укладення шлюбу і вони видавали дозвіл на укладення шлюбу лише в тому випадку, якщо вони вважали, що ці умови були виконані [68].

До підстав недійсності шлюбу, яка в деяких країнах закріплена на законодавчому рівні, можна віднести приналежність осіб, які його укладають, до однієї статі. Тобто, членами подружнього союзу повинні бути

лише чоловік і жінка. Якщо наявна певна фізіологічна аномалія, питання щодо можливості укласти шлюб вирішують офіційні органи (суд, прокуратура) на основі медичного висновку. Шлюб між представниками однієї статі в даних країнах не допускається [72]. Наразі в Україні діють такі ж принципи щодо укладання шлюбу особами різної статі. Але, практика набуває розвитку та йде далі. Особливо, коли фахівці та представники юридичної спільноти шукають законні способи легалізації стосунків представників ЛГБТ спільноти. Зокрема А. Афян напрацював та зареєстрував як власне авторське права – партнерський договір, який поширює право спільної власності сторін на все нажите майно та складає у собі комплекс договорів, заяв та довіреностей. Договір був зареєстрований у нотаріальному порядку, тим самим набув офіційної юридичної сили. Адвокат вказує, що таким способом фактично було зареєстровано перший одностатевий шлюб [19]. Такий факт є актуальним предметом для фахових дискусій та обговорення серед експертів у галузі права доцільності укладення подібних договорів.

Законодавче врегулювання такого питання дослідила Л. Герасимчук. Науковець вказує що, серед підстав недійсності шлюбу, які передбачено у ст. 38 СК України необхідно зазначити ще одну підставу дійсності, як союз саме жінки та чоловіка (ст. 21 СК України). Адже наявність вказівки такої умови може запобігти подальшим проблемам у реалізації права на шлюб з іноземним елементом. Громадяни європейських країн часто звертаються з цього проводу до ЄСПЛ, з метою захисту свого права на шлюб [27, с. 24]. У своїх дослідженнях наукові видання публікують висновки, що «державне та суспільне визнання одностатевих сімейних союзів зараз поширюється по всьому світі – у формі або реєстрованого партнерства, або звичайного шлюбу. Беручи до уваги очевидні тенденції у цій сфері, ЄСПЛ у своїх останніх рішеннях фактично сформулював свою поточну позицію: за відсутності у певній країні можливості укласти звичайний шлюб, одностатеві сімейні пари повинні мати хоч яку-небудь альтернативну форму державного

визнання, яка надає їм основні шлюбні права. На цей час вже декілька одностатевих пар подали позови до ЄСПЛ проти України, і немає сумнівів, що без потрібних законодавчих змін цей суд, рішення якого є обов'язковими до виконання та джерелом права в Україні, врешті-решт визнає порушення нашою державою Європейської конвенції з прав людини через відсутність юридичного визнання таких пар. Своєчасна розробка та ухвалення закону про реєстроване партнерство, яке буде доступним для одностатевих пар, дозволить запобігти такому розвитку подій та уникнути виплати компенсації з державного бюджету України величезній кількості одностатевих пар, права яких були порушені» [38, с. 3].

Отже, підсумовуючи, законодавець вдало визначив підстави визнання шлюбу недійсним. Але враховуючи те, що сімейні правовідносини стикаються з новими викликами сьогодення, варто активно та нормативно реагувати. Сімейне законодавство встановлює наступні підстави недійсності шлюбу, як порушення вимог: щодо шлюбного віку, щодо добровільності шлюбу, одношлюбності, щодо осіб, які не можуть перебувати між собою у шлюбі. Дослідивши досвід зарубіжних країн та практику ЄСПЛ, важливо правильно тлумачити норми законодавства при визначенні правової позиції щодо визнання шлюбу недійсним. Також при написанні роботи, ми звернули увагу на те, що в Україні за укладення фіктивного шлюбу не передбачено ні кримінальної, ні адміністративної відповідальності. Тому, при намірі недобросовісного подружжя укласти фіктивний шлюб, вони усвідомлюють безвідповідальність за свої дії перед законом, що надає впевненості у позитивному для них результаті.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ

2.1. Правові наслідки визнання шлюбу недійсним

Недотримання встановлених вимог дійсності шлюбу тягне за собою визнання такого шлюбу між чоловіком та жінкою недійсним. За думкою практикуючого адвоката Ю. Асадчева, інститут визнання шлюбу недійсним спрямований як на поновлення становища, що існувало до його укладення, так і на припинення правовідносин, що можуть виникнути у майбутньому [18].

На нашу думку, можливі й випадки збереження правовідносин, що впливають зі шлюбних (аліментних, житлових, речових). Це стосується подружжя або одного з них, якщо вони/він не знали та не могли знати про наявність підстав недійсності. Але про це, пізніше.

Пояснення цьому відображене у класифікації правових наслідків недійсності шлюбу, яка встановлена законом. У Сімейному кодексі закріплено два види правових наслідків недійсності шлюбу:

- 1) загальні правові наслідки (ст. 45 СК України);
- 2) особливі (спеціальні) правові наслідки: права добросовісного подружжя (ст. 46 СК України).

Загальні правові наслідки застосовуються до осіб, які при укладенні шлюбу умисно порушили вимоги його дійсності. Тут слід використовувати термін «недобросовісна» особа, згідно частини 6 статті 45 СК України це особа, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу та приховала дані про наявність перешкод від другого з подружжя і (або) від державного органу РАЦС. Варто відмітити, що загальні наслідки можуть бути застосовані як до однієї особи, так і до обох сторін недійсного шлюбу. Це залежить від того, чи одна сторона чи двоє діяли недобросовісно при укладанні шлюбу [5].

Такі правові наслідки полягають у позбавленні особи прав, на які вона могла розраховувати при укладенні дійсного шлюбу (всіх прав та обов'язків, які передбачені для подружжя законодавством України) [18].

Як вказує Д.І. Сидоренко, у випадку недійсності шлюбу або визнання його недійсним вважається, що відповідні права та обов'язки подружжя не виникали в юридичному розумінні, хоча фактично виникли і тому потребують повернення у первісний стан, що існував до реєстрації шлюбу [60, с. 150].

Законодавець виокремлює такі наслідки:

1. Зареєстрований шлюб буде визнано недійсним за рішенням суду, тобто автоматично припиняються шлюбні відносини між сторонами (ч. 1 ст. 45 СК України). Як зазначає Л. М. Пчелінцева, шлюб, визнаний судом недійсним, не породжує прав та обов'язків подружжя, тобто рішення суду про недійсність шлюбу призводить до анулювання прав та обов'язків подружжя, що виникли з моменту державної реєстрації укладення шлюбу та існують до моменту визнання його недійсним, причому анулювання із зворотною силою — не з дня визнання шлюбу недійсним, а з дня укладення такого шлюбу [49, с. 142]. Визнання шлюбу недійсним означає знищення самої підстави, з якою закон пов'язує виникнення подружніх прав та обов'язків [60, с. 146]. У такому випадку, як зазначає Н.Н. Тарусіна, має місце двостороння реституція, тобто повернення сторін до того правового статусу, який існував до укладення ними шлюбу, в тому числі в майновому сенсі [69, с. 164]. Науковець стверджує, що у той же час сімейне законодавство Японії, передбачає повернення до первісного стану, має місце лише у випадках недійсності шлюбу у зв'язку із пороком волі осіб, які його уклали, в інших випадках недійсності шлюбу негативні правові наслідки недійсного шлюбу набувають чинності лише на майбутнє, щодо подальшого здійснення прав та обов'язків подружжя [69, с. 164–165].

2. Набуте за період шлюбу майно, вважається таким, що належить особам на праві спільної часткової власності (ч. 2 ст. 45 СК України). В

даному випадку застосовуються норми цивільного законодавства, згідно частини 2 статті 357 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) розмір часток кожної із сторін визначається з урахуванням її участі у придбанні (виготовлення, спорудження) цього майна [6]. Якщо недобросовісна сторона бажає повернути своє право на майно, вона повинна в судовому порядку доводити свою участь за допомогою відповідних доказів. При цьому фахівці аналізують, що набуто в цей час майно вважається таким, що належить тому з подружжя, на ім'я якого воно було зареєстроване, крім випадків, коли інший з подружжя брав участь у його набутті своєю працею або коштами. У цьому полягає відмінність правового режиму такого майна в недійсному шлюбі від правового режиму майна у дійсному шлюбі, коли незалежно від того, на якого оформлювалось майно, набуто під час шлюбу, воно є спільною сумісною власністю подружжя, крім випадків, коли таке майно за законом є особистою власністю одного з подружжя [67, с. 138]. Недійсність шлюбу або визнання шлюбу недійсним зумовлює неможливість здійснення права власності на ту частку майна, набутого під час шлюбу, що належить до частки іншого з подружжя, користування ним та визначення порядку такого користування, поділ такого майна. У той же час, зважаючи на те, що подружжя в недійсному шлюбі або у шлюбі, визнаному недійсним, має право саме спільної часткової власності на майно, набуто під час такого шлюбу, навряд чи можна говорити про втрату можливості здійснення права власності на майно саме в межах цієї частки, а також право на виділення частки в майні та розпоряджання своєю часткою у цивільному обороті. Зазначені права зберігаються за кожним з подружжям [64, с. 44].

3. Сума одержаних аліментів за період недійсного шлюбу вважається такою, що одержана без достатньої правової підстави та підлягає поверненню відповідно до частини 1 статті 1212 ЦК України. Згідно з п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦК України правила про безпідставно набуто майно застосовуються до вимог про повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні [6].

Науковець Багач Е.М. зі своїми колегами констатували той факт, що конструкція безпідставно набутого майна вперше застосовується до аліментів, одержаних недобросовісною стороною за час недійсного шлюбу. Кодекс про шлюб та сім'ю України 1969 р. не містив аналогічних правил (ст. 49). Очевидно, ідея нововведення полягає у тому, що наявність зареєстрованого шлюбу є однією з підстав виникнення аліментного зобов'язання подружжя. Тому виконання такого зобов'язання (сплата аліментів) повинна мати відповідне юридичне підґрунтя. Якщо відпадає підстава зобов'язання, то воно не повинне виконуватися наперед, а усе сплачене підлягає поверненню, оскільки воно було сплачене безпідставно.

Сімейним кодексом передбачається, що поверненню підлягає не вся сума аліментів, а лише за останні три роки (ч. 3 ст. 45 СК України) [5]. Це узгоджено з необхідністю виконання норм сімейного закону. Адже якщо недобросовісна сторона одержувала від одного з подружжя аліменти, означає, що вона є такою, що потребує матеріальної допомоги. Зобов'язати таку, навіть винну сторону, сплачувати повну суму аліментів навряд чи можна визнати справедливим та розумним. Навіть якщо сторони прожили у недійсному шлюбі багато років, недобросовісна сторона повинна повернути другій стороні суму аліментів, яку вона одержала не більше, як за останні три роки.

Науковці зауважили, що питання про повернення аліментів у зв'язку з недійсністю шлюбу має ще один аспект. Він стосується випадків, коли особа приховала від іншої сторони свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків. Як було наведено вище у випускній кваліфікаційній роботі, такі дії слугують підставою для визнання судом шлюбу недійсним, а недобросовісна особа не набуває права на аліменти. Разом з тим, в п. 3 ч. 1 ст. 83 СК України міститься дещо інше правило. Якщо особа приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя, то рішенням суду така особа може бути позбавлена права на утримання або її право може бути обмежене строком.

Справа полягає у наступному. Приховання особою тяжкої хвороби може викликати два варіанти наслідків:

- а) визнання шлюбу недійсним;
- б) невизнання шлюбу недійсним.

У першому випадку, коли шлюб визнається судом недійсним (п. 3 ч. 1 ст. 41 СК України), недобросовісна сторона взагалі не набуває права на аліменти і повинна повернути одержане (ч. 1, ч. 3 ст. 45 СК України). У другому випадку, якщо шлюб судом недійсним не визнається, то засобом впливу на недобросовісну особу може бути позбавлення її права на утримання або обмеження її права строком [65, с. 103-104].

4. Недобросовісна особа, яка поселилася у житлове приміщення іншої особи у зв'язку з реєстрацією з нею недійсного шлюбу, не набуває права на проживання у ньому і може бути виселена (ч. 4 ст. 45 СК України).

Згідно із ст. 405 ЦК України члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом. Таке право називається сервітутом (ст. 401 ЦК України) [6]. Сервітут нерозривно пов'язаний з членством в сім'ї власника житла. Якщо шлюб є недійсним в силу прямого припису закону або визнається недійсним за рішенням суду, особа позбавляється права на проживання, встановленого для членів сім'ї.

Звертає на себе увагу та обставина, що в законі сказано: особа може бути виселена з житлового приміщення. Можна припустити, що правило про виселення не є імперативним, отже слід зробити висновок, що особа може бути виселена лише за ініціативою власника такого приміщення.

Якщо ж добросовісна сторона не вимагає виселення, то в свою чергу недобросовісна може продовжувати проживати в житловому приміщенні і в подальшому. Очевидно, що підставою для такого проживання буде не шлюб, оскільки він не є дійсним, а самостійний договір двох осіб про встановлення права на проживання [45, с. 210].

5. Прізвище, яке було змінено у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу, вважається таким, що отримане без достатньої правової підстави (ч.

5 ст. 45 СК України). Вважається, що недобросовісна особа повинна змінити своє шлюбне прізвище на дошлюбне в обов'язковому порядку. Однак, на практиці може виникнути проблема: як примусити таку особу змінити прізвище, якщо вона не хоче цього? Найдієвіший спосіб вирішення цього питання вказав у своїх працях науковець Д.І. Сидоренко. Він вважає, що проблему можна вирішити шляхом ухвалення судом відповідного рішення за позовом іншої особи про зобов'язання недобросовісної сторони подати документи до органів ДРАЦС про зміну свого прізвища або за позовом у справі про недійсність шлюбу у разі, якщо заявлено додаткову вимогу щодо зміни відповідачем свого прізвища у встановленому порядку [61, с. 11].

Актуальною є проблема невідображення у СК України повного спектру прав та обов'язків, якими можуть наділятися або бути обмеженими сторони недійсного шлюбу. Тут варто погодитися з науковцями В.С. Гопанчук та Т.В. Войтенко, які у своїй науковій праці чітко визначили правовідносини, що не встановлені статтями 45 та 46 СК України, але є значно важливими для сторін вказаного шлюбу [29]. Так звані «суміжні» правові наслідки недійсного шлюбу відображені у різних нормативних актах, розділах Сімейного кодексу, і виникають в залежності від обставин справи. Відсутність їх чіткого формулювання у статтях СК України затримує здоровий процес отримання/обмеження прав та обов'язків для добросовісної/недобросовісної особи [59, с. 128].

Визнання шлюбу недійсним не впливає на права дітей, які народилися в такому шлюбі. У науковому полі є позиція - щодо таких дітей зберігається презумпція батьківства чоловіка, якщо дитина народиться під час шлюбу чи протягом десяти місяців після визнання такого шлюбу недійсним. Водночас якщо сторони уклали фіктивний шлюб, діяли без наміру створити сім'ю і у фактичні шлюбні стосунки не вступали, то особа, яка записана батьком дитини, має право оспорювати своє батьківство на загальних підставах [47].

Як вказує М.Б. Кравчик між особами неправомірного шлюбу можуть виникнути права й обов'язки, пов'язані з вихованням та утримання їхніх

спільних дітей, що не зумовлені шлюбним статусом чоловіка і жінки, а виникають на підставі народження дитини та реєстрації її походження від певних осіб [41].

Науковці констатують факт, що чинне сімейне законодавство не передбачає долю шлюбного договору в разі недійсності шлюбу [50, с. 60]. У літературі це питання теж не має однозначного вирішення. Більшість науковців вважає, що оскільки відсутній головний елемент дійсності шлюбного договору – шлюб, недійсність шлюбу обумовлює і недійсність укладеного шлюбного договору з моменту його укладення.

Таким чином, слід відзначити, що законодавець визначив чіткий перелік правових наслідків визнання шлюбу недійсним для сторін, які неправомірно намагалися його укласти. Такі наслідки можуть бути застосовані як до однієї особи, так і до обох сторін недійсного шлюбу і полягають у позбавленні особи прав, на які вона могла розраховувати при укладенні дійсного шлюбу, починаючи від припинення шлюбних відносин, розподілу майнових, аліментних питань, закінчуючи зміною прізвища та місця реєстрації проживання недобросовісної сторони.

2.2. Права добросовісного подружжя

Права добросовісного подружжя відображені крізь призму особливих (спеціальних) правових наслідків, які є особливими, бо вони діють як виключення з загального правила. Такі наслідки закріплені у статті 46 СК України. Добросовісне подружжя (або один з них), є тими особами, які діяли добросовісно, тобто не знали та не могли знати перешкод для реєстрації шлюбу. Особливі наслідки діють лише позитивно, оскільки вони полягають у збереженні за добросовісною особою тих прав, які вона могла б одержати у випадку реєстрації дійсного шлюбу. Тобто СК України передбачено, що така особа може вимагати:

1. Поділу майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя. Кожна річ, яка буде придбана у період такого шлюбу вважається спільною власністю і при поділі не береться до уваги питання участі сторін в її купівлі.

2. Залишення за собою права на проживання у житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з шлюбом, який є недійсним (якщо недобросовісна сторона є власником житла).

3. Виплату аліментів з іншої сторони. В даному випадку законодавець відсилає нас до положень про аліментні зобов'язання Сімейного кодексу України, відповідно до яких особа має право на утримання за окремих вимог:

а) якщо вона є непрацездатною, потребує матеріальної допомоги, за умови, що друга сторона може надавати матеріальну допомогу (ст. 75 СК України);

б) у разі проживання з нею дитини:

- жінка має право на одержання аліментів від чоловіка - батька дитини - під час вагітності та до досягнення дитиною трьох років, а у разі, якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, особа, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка до досягнення дитиною шести років (ст. 84 СК України);

- чоловік має право на одержання аліментів від другої сторони - матері дитини - до досягнення дитиною трьох років, а у разі, якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, особа, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка до досягнення дитиною шести років (ст. 86 СК України);

в) у разі проживання з нею дитини-інваліда (ст. 88 СК України) [5].

Однак, у праві на аліменти є свої але. Добросовісна особа не має повного спектру вказаних прав. Зокрема, така особа не має права на утримання після розірвання шлюбу (ст. 76 СК України), не може вона і укладати договори про утримання (ст. 78 СК України).

4. Залишити за нею прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу (ст. 35 СК України). Тобто особа вільно розпоряджається правом зміни такого прізвища, або ж залишення без згоди недобросовісної сторони шлюбу.

Застосовуючи на практиці норми, які регулюють інститут недійсності шлюбу в частині особливих правових наслідків практикуючі правники знаходять прогалини та колізії. До прикладу, правознавці Е.М. Багач та Ю.В. Білоусов у своїх напрацюваннях вказали на випадок, який може трапитися при поділі майна набутого у недійсному шлюбі. Науковці тлумачать, що найбільш складними для юридичного вирішення у цьому плані є випадки, коли друга сторона недійсного шлюбу є добросовісною. Ситуація може бути наступною. Особа, яка перебуває у зареєстрованому шлюбі, уклала новий шлюб, приховавши цей факт від другої сторони (добросовісної) [65, с. 100]. Протягом перебування, умовно кажучи, у двох "шлюбах" - дійсному та недійсному - вона набула нерухоме майно, яке було зареєстроване на її ім'я. Яким буде його правовий режим? Не викликає сумнівів, що другий шлюб є недійсним (ч. 1 ст. 39 СК України). Незважаючи на це, добросовісна сторона недійсного шлюбу має право на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя (п. 1 ч. 1 ст. 46 СК України). Одночасно набуте майно є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя у дійсному (першому) шлюбі (ч. 1 ст. 60 СК України). Таким чином дві особи - друга сторона дійсного шлюбу та друга добросовісна сторона недійсного шлюбу - одночасно мають право вимагати поділу набутого майна за правилами поділу об'єкта права спільної сумісної власності.

Тут виникає колізія прав, яка на жаль, не вирішується в законодавстві. М.М. Дякович додає, що якщо недобросовісна сторона, яка перебуває у першому нерозірваному шлюбі, повністю припинила відносини з другою стороною в цьому шлюбі, то можна застосовувати правила, передбачені ч. 6 ст. 57 СК України: суд може визнати роздільним майном подружжя майно, набуте ними за час окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням

шлюбних відносин [34, с. 39]. За таких обставин добросовісна сторона недійсного шлюбу набуває певний пріоритет щодо майна і може вимагати його поділу як об'єкта права спільної сумісної власності. Ситуація практично не має вирішення в іншому випадку. Якщо недобросовісна особа, яка перебуває у дійсному та недійсному шлюбах, не припиняє відносин з другою стороною як в першому, так і у другому шлюбі, за таких обставин права на майно другої сторони дійсного шлюбу та добросовісної сторони недійсного шлюбу повністю збігаються: кожна з них може вимагати визнання його об'єктом права спільної сумісної власності [65, с. 100].

Актуальним є питання щодо особливих наслідків недійсності шлюбу в сфері спадкування. Так частина 1 статті 45 СК України передбачає, що недійсний шлюб, а також визнаний недійсним у судовому порядку, не є підставою для виникнення в осіб, між якими був зареєстрований він, прав та обов'язків подружжя встановлених цим кодексом та іншими законами України.

Тим випадком, коли інший закон визначає права та обов'язки подружжя, є випадок, коли ЦК України встановлює спадкові права членів подружжя на спадкування один після одного в порядку першої черги спадкування (ст. 1261 ЦК України).

З урахуванням застережень статті 45 СК України в разі визнання шлюбу недійсним, особи, які перебували в недійсному шлюбі - не мають права на спадкування один після одного. У тому разі, коли спадщина за законом вже була отримана, а потім шлюб було визнано недійсним, зацікавлені особи можуть звернутися до такого спадкоємця з позовом про витребування безпідставно набутого, оскільки спочатку підстава збагачення мала місце (сімейні стосунки, які дозволили особі отримати спадщину за законом), а потім стала неактуальною.

Отже, у невідгідних умовах може опинитися член подружжя, який укладаючи шлюб, діяв добросовісно, спільне набував майно, однак за законом позбавлений спадщини. З приводу захисту спадкових прав

добросовісної особи в недійсному шлюбу науковці висловлюють думку про відсутність підстав позбавляти подружжя, яке є добросовісним, права на спадщину саме в тому разі, коли шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя. Адже смерть є важкою травмою для добросовісного з подружжя, а при визнанні шлюбу недійсним, він ще й змушений брати участь у судовому процесі та доводити свою участь у придбанні майна. Тому, важливо врегулювати питання спадкування в частині правових наслідків недійсності шлюбу.

І.В. Апопій вважає, що законодавець несправедливо обмежив добросовісну особу в правах. Оскільки її вини в укладенні шлюбу з порушенням встановлених вимог немає, потрібно надати їй весь обсяг прав, які мають подружжя після розірвання шлюбу. На думку науковця, необхідно доповнити п. 3 ст. 46 СК України посиланням на ст. 76 СК України. Єдиною проблемою в даному випадку є визначення «часу відліку», тобто часу, з яким можна буде пов'язати момент визнання шлюбу недійсним, із якого почне спливати строк настання обставин, що мають істотне значення (непрацездатності, пенсійного віку, строк, протягом якого триває право на аліменти, відповідно до ч. 4 ст. 76). Якщо врахувати, що шлюб є недійсним з моменту укладання, то момент недійсності для цього не підходить. І.В. Апопій пропонує наступні два варіанти:

1. День набрання рішенням суду про визнання шлюбу недійсним законної сили (запропонований З.В. Ромовською день винесення судом відповідного рішення для цього не підходить, оскільки воно може бути оскаржене в апеляційному порядку до набрання чинності) – для шлюбів, які визнаються або можуть бути визнані недійсними в судовому порядку, і день анулювання актового запису про шлюб органом РАЦСу – для шлюбів, що визнаються недійсними загальному порядку. Такий варіант побудований за аналогією з моментом розірвання шлюбу і видається найбільш вдалим.

2. День анулювання актового запису про шлюб органом РАЦСу, незалежно від порядку визнання шлюбу недійсним (і в реєстраційному, і в

судовому порядку шлюб анулюється органом РАЦСу). Цей варіант є простішим, і визначає єдиний момент визнання шлюбу недійсним для усіх видів такого шлюбу. Проте є один нюанс. Якщо не забезпечити процедуру, за якої суд надсилає рішення органу РАЦСу для анулювання актового запису, то заінтересована особа (одержувач аліментів), з метою збільшити цей строк (наприклад особи на момент набрання рішенням суду законної сили залишилося 6 років) може затягнути передання виписки з рішення органам РАЦСу для анулювання запису про шлюб [16].

Таким чином, варто погодитися з думкою науковців В.С. Гопанчук та Т.В. Войтенко щодо потреби закріплення норми про можливість вимагання від члена подружжя, який виявився недобросовісним під час вступу в шлюб, відшкодування добросовісному члену подружжя завданої моральної та матеріальної шкоди та обов'язку того, з вини кого зареєстрований фіктивний шлюб, чи того хто приховував своє перебування в іншому шлюбі, відшкодування другій стороні завдані їй матеріальні та моральні збитки. За їх твердженням, відсутність законодавчо закріпленого права на відшкодування, призводить до неоднакової судової практики. Зокрема, спостерігаються труднощі в мотивуванні судового рішення: у судовій практиці зустрічаються судові рішення про задоволення позову про відшкодування шкоди на загальних підставах(як загального способу захисту прав), або ж відмову у задоволенні позову з підстав відсутності правової норми, яка б регулювала спірне питання [29].

2.3. Санація недійсного шлюбу як спосіб його легалізації

Українське законодавство надає сторонам недійсного шлюбу право легалізувати невдалі шлюбні правовідносини. У таких випадках застосовується санація недійсного шлюбу. Науковці вказують, що в літературі зазначалося, що санація шлюбу – це збереження за ним, який було

укладено з порушенням закону, правомірного характеру, який притаманний дійсному шлюбу [65, с. 102].

Науковці встановили, що на відміну від раніше чинного Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР, який містив єдину норму, в якій були перелічені випадки, коли шлюб не може бути визнаний недійсним (ст.46 КпШС УРСР 1969 р.), СК України не містить загальної норми з переліком таких обставин. Обставини, що усувають недійсність шлюбу, мають силу юридичних фактів, оскільки з їх наявністю чи відсутністю закон пов'язує певні юридичні наслідки. Те, що наявність одних із зазначених обставин чи відсутність інших тягне за собою дійсність шлюбу, дозволяє говорити про те, що ці юридичні факти мають правостворюючий характер [37].

Верес І.Я. умовно окреслила підстави санації як нікчемного шлюбу, так і оспорюваного:

1. *Підстави санації нікчемного шлюбу.* Якщо шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває у шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу (ч. 5 ст. 39 ЦК України) [24, с. 101].

2. *Підстави санації оспорюваного шлюбу.* Шлюб не може бути визнаний судом недійсним у разі:

- у разі вагітності дружини або народження дитини;
- якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб (ч. 3 ст. 40 СК України);
- якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому надано право на шлюб [23].

У наукових просторах є яскравий приклад оздоровлення шлюбу. Як опубліковано на сайті «Юридичні послуги online», героїня оповідання М. Зоценка "Не треба спекулювати" - одинока лікар-стоматолог - пообіцяла молочниці п'ять червінців, якщо та зведе її з пристойним чоловіком для укладання шлюбу. Жадібна молочниця підмовила свого чоловіка на тиждень

"укласти шлюб з панною". Та коли через місяць молочниця нагадала своєму колишньому чоловікові, що вже час повертатися додому, - той категорично відмовився, посилаючись на те, що його нова дружина - інтелігентна, багато заробляє, і йому у неї подобається. Тобто у цьому випадку фіктивний шлюб перетворися на дійсний [56].

У працях Гнатюка М. Р. передбачено, що у будь-якому разі шлюб за наявності перерахованих підстав у СК України, не може бути визнаний недійсним, якщо в пари усиновлювач–усиновлена, двоюрідний брат–двоюрідна сестра, тітка/дядько-племінник/племінниця дружина вагітна або є дитина. Для подружжя ж, один з яких на момент укладання шлюбу не досяг шлюбного віку, рятівною є ще і умова досягнення таким подружжям шлюбного віку або надання йому права на шлюб [28].

Юристи вказують, що санація шлюбу неможлива, якщо шлюб було укладено між близькими родичами, з недієздатною особою.

Спірним є питання, з якого часу шлюб, укладений з порушенням встановлених правил і визнаний судом дійсним, є санованим. В юридичній літературі висловлюють дві протилежні точки зору з цього приводу. Одні фахівці вважають, що шлюб визнається дійсним з моменту його укладання (винятком є реєстрація шлюбу з особою, яка не розірвала попередній шлюб). У такому разі шлюб буде дійсним з моменту припинення попереднього. На думку інших, суд може прийняти рішення щодо дійсності шлюбу лише з того часу, коли обставини, що були перешкодою для укладання шлюбу, відпали [55]. Колеги запевняють, що інше вирішення вказаного питання може викликати значні труднощі у здійсненні особистих немайнових та майнових прав з моменту укладення недійсного шлюбу і до того моменту, коли відпали обставини, що були перешкодами для його укладення, та виникли обставини, що нейтралізують його незаконність, оскільки до цих відносин відповідно до ст. 45 СК України за загальним правилом необхідно застосовувати норми ЦК України [37].

Отже, законодавством регламентується питання так званого «оздоровлення» шлюбу, але чітко не сформовано єдину норму щодо таких правовідносин. Сторонам недійсного шлюбу надається другий шанс – право легалізувати невдалі шлюбні правовідносини. У таких випадках здійснюється санація недійсного шлюбу. Безумовно, у випадку усунення всіх порушень шлюб може бути правозгідним. Але є ситуації, коли санація неможлива – якщо шлюб було укладено між близькими родичами або з недієздатною особою. Проблемним є питання встановлення, з якого часу шлюб, укладений з порушенням встановлених правил і визнаний судом дійсним, є санованим.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Здійснивши дослідження підстав та правових наслідків недійсності шлюбу на основі викладеного у випускній кваліфікаційній роботі матеріалу, можна зробити такі висновки:

1. Недійсність шлюбу є правовим наслідком, що прямо або опосередковано може бути застосований до подружжя у зв'язку з порушенням ними встановлених законом умов укладення шлюбу, і який передбачає втрату таким шлюбом правової сили. Недійсний шлюб умовно поділяють на 3 види: шлюб, який є недійсним в силу закону (нікчемний); шлюб, який є недійсним за рішенням суду; оспорюваний шлюб, який судом може бути визнано недійсним. У кожному з видів недійсності шлюбу є свої процесуальні особливості, що підтверджує актуальна судова практика. Наразі є болючим питання дійсності шлюбів укладених на окупованих територіях, де органи державної влади України тимчасово не здійснюють свої повноваження. Визнати дійсним такий шлюб на території України потребує здійсненню додаткових дій та витрат. Ми погоджуємося з думкою науковців, щоб у справах про визнання шлюбу недійсним мав місце закритий судовий розгляд. Це впливає з того, що самі по собі справи такої категорії зачіпають сферу особистого життя громадян і створюють ризик порушення їхніх особистих немайнових прав: права на таємницю про стан здоров'я, про право на сім'ю, право на особисте життя та його таємниці тощо.

2. Сімейне законодавство визначає підстави недійсності шлюбу, як порушення вимог: щодо шлюбного віку, щодо добровільності шлюбу, одношлюбності, щодо осіб, які не можуть перебувати між собою у шлюбі. Дослідивши досвід зарубіжних країн та практику ЄСПЛ, важливо правильно тлумачити норми законодавства при визначенні правової позиції щодо визнання шлюбу недійсним. Також при написанні роботи, ми звернули увагу на те, що в Україні за укладення фіктивного шлюбу не передбачено ні кримінальної, ні адміністративної відповідальності. Тому, при намірі

недобросовісного подружжя укласти фіктивний шлюб, вони усвідомлюють безвідповідальність за свої дії перед законом, що надає впевненості у позитивному для них результаті.

3. Загальні правові наслідки застосовуються до особи, яка при укладенні шлюбу умисно порушила вимоги його дійсності, так звана «недобросовісна» особа. Такі наслідки можуть бути застосовані як до однієї особи, так і до обох сторін недійсного шлюбу і полягають у позбавленні особи прав, на які вона могла б розраховувати при укладенні дійсного шлюбу, починаючи від припинення шлюбних відносин, розподілу майнових, аліментних питань, закінчуючи зміною прізвища та місця реєстрації проживання недобросовісної сторони. Водночас, є невідчужувані права й обов'язки між особами неправомірного шлюбу, які можуть виникнути у правовідносинах, пов'язаних з вихованням та утриманням їхніх спільних дітей, що не зумовлені шлюбним статусом чоловіка і жінки, а виникають на підставі народження дитини та реєстрації її походження від певних осіб. Але актуальною залишається проблема невідображення у СК України долі шлюбного договору в разі недійсності шлюбу.

4. Результати аналізу наукових матеріалів дають підставу зробити такі висновки, що держава встановила механізм захисту прав осіб, які, вступаючи у шлюбні правовідносини, не знали та не могли знати про наявні умови недійсності таких відносин. Такий механізм полягає у збереженні або незначущої зміни майнових та немайнових прав добросовісної сторони. Але, ми погоджуючись з думками науковців, підтверджуємо факт нерозкриття законодавцем усіх прав, на які може претендувати така особа. Серед яких, важливо врегулювати питання про можливість добросовісної сторони з подружжя права бути спадкоємцем, а також вимагати відшкодування завданої моральної та матеріальної шкоди та обов'язку від того, з вини кого зареєстрований фіктивний шлюб, чи того хто приховував своє перебування в іншому шлюбі.

5. Сторонам недійсного шлюбу надається другий шанс – право легалізувати невдалі шлюбні правовідносини. У таких випадках здійснюється санація недійсного шлюбу. Безумовно, у випадку усунення всіх порушень шлюб може бути правозгідним. Але є ситуації, коли санація неможлива – якщо шлюб було укладено між близькими родичами або з недієздатною особою. Проблемним є питання встановлення, з якого часу шлюб, укладений з порушенням встановлених правил і визнаний судом дійсним, є санованим.

З метою удосконалення чинного законодавства України з питань регулювання інституту недійсності шлюбу пропонується внести наступні **зміни та доповнення** до нього, а саме:

- доповнити абзац 2 ч. 1 ст. 40 СК України, низкою додаткових підстав щодо вільної згоди на укладення шлюбу, зокрема такого змісту: «Згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, *неправильно трактувала сімейні відносини між подружжям як шлюб (сприйняття акту шлюбу)*, *помилилася щодо особи подружжя*, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства»;

- додати до ст. 45 СК України пункт 6 «Якщо між особами було укладено шлюбний договір, він є таким що визнаний недійсним з моменту його укладення», змістивши наявний пункт 6 на 7;

- включити до положень СК України в частині наслідків недійсності шлюбу пункти про можливість добросовісної сторони з подружжя права бути спадкоємцем та за достовірних обставин відшкодування їй моральної та/або матеріальної шкоди, отриманої внаслідок недійсності такого шлюбу;

- включити до § 1 Загальні положення про відшкодування шкоди глави 82 ЦК України, як одну з підстав відповідальності за завдану матеріальну та моральну шкоду - шкоди, отриманої внаслідок недійсності такого шлюбу.

Зазначені пропозиції щодо правового регулювання інституту недійсності шлюбу можуть бути імплементовані до законодавства України, а також використовуватись у правозастосовній діяльності суб'єктів владних повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 18.03.2020).
2. Загальна декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 18.03.2020).
3. Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу: Міжнародний документ від 10.12.1962. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_242#Text (дата звернення 20.07.2020).
4. Міжнародний пакт про громадянські політичні права: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 18.03.2020).
5. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення 23.05.2020).
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 18.03.2020).
7. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text> (дата звернення: 23.05.2020).
8. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення 17.07.2020).

9. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 17.07.2020).

10. Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні: затв. наказом Міністерства юстиції України 18.10.2000 № 52/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#top> (дата звернення 17.07.2020).

11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 29.08.2018 р. у справі № 750/6471/15-ц URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76261979> (дата звернення 08.06.2020).

12. Постанова Верховного Суду у складі постійної колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 04.03.2019 року у справі № 522/11172/16-ц URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80235743> (дата звернення 08.06.2020).

13. Постанова Пленуму ВСУ № 11 від 21.12.2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» URL : [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/3DFE1538D09860A5C2257AF40056EBC8](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/3DFE1538D09860A5C2257AF40056EBC8) (дата звернення 23.05.2020).

14. Андрущенко Ю. Умови укладення шлюбу в країнах світу та їх порівняльна характеристика із законодавством України. *Сім'я і право: внутрішньонаціональний та міжнародний аспекти* : другі правові читання, (Харків, 11 груд. 2014 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, каф. між нар. права, 2014. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:pxGxZA-VCpcJ:dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6843/1/Andrushenko.doc+&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b-d> (дата звернення 16.06.2020).

15. Анфьорова К. С. Фіктивний шлюб і його наслідки: не так все просто як кажуть. URL: https://protocol.ua/ua/fiktivniy_shlyub_i_yogo_

naslidki_ne_tak_vse_prosto_yak_kagut/ (дата звернення 08.06.2020).

16. Апопій І. В. Проблеми визнання шлюбу недійсним в судовому порядку. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2008. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/21911/%C0> (дата звернення 17.07.2020).

17. Апопій І. В. Сімейне право України. К. : Центр учбової літератури, 2010. 360 с.

18. Асадчев Ю.І. Особливості регулювання сімейних відносин: визнання шлюбу недійсним та інститут усиновлення як ефективні механізми захисту прав подружжя та дітей. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA011028 (дата звернення 18.03.2020).

19. Афян. А. Прецедент в правовому полі: в Україні зареєстрували перший одностатевий союз. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/analytics/199557_pretsident-v-pravovomu-pol-v-ukran-zarestruvali-pershiy-odnostateviy-soyuz?utm_source=facebook.com&utm_medium=postlypskyi&utm_campaign=20201111_biz_lypskyi (дата звернення 16.11.2020).

20. Бережний А.А. Укладання та визнання шлюбів за участю громадян України в державах ЄС. *Часопис Київського університету права*. 2019. С. 305–307.

21. Бикова О. Ю. Укладення та розірвання шлюбу за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2005. 220 с.

22. Вербіцька М. В., Росоляк О. Б. Умови дійсності шлюбу за законодавством України та ФРН: порівняльно-правовий аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 66–69.

23. Верес І.Я. Шлюб. Недійсність шлюбу. URL: <https://goo.su/3bqO> (дата звернення 20.11.2020).

24. Верес І. Недійсність шлюбу: порівняльний аналіз Сімейного кодексу України та сімейного законодавства інших держав. *Право України*. 2013. № 10. С. 97-108.
25. Визнання шлюбу недійсним: підстави, порядок та правові наслідки. URL: <http://gorsovet.org.ua/?p=26595> (дата звернення 19.05.2020).
26. Войтко І.Є. Як вирішити спір? Визнання шлюбу недійсним?. URL: <https://fppsp.npu.edu.ua/arkhiv-podii/63-2/free-legal-aid/1088-yak-vyrishyty-spir-vyznannia-shliubu-nediisnym> (дата звернення 23.05.2020).
27. Герасимчук Л. Недійсність шлюбу за сімейним законодавством України та застосовність норм міжнародного приватного права. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 4 (290). С. 22-27.
28. Гнатюк М. Р. Велика юридична енциклопедія. URL: <http://studies.in.ua/jurydychna-encyklopedija-simja/3391-nedysniy-shlyub.html> (дата звернення 08.11.2020).
29. Гопанчук В.С., Войтенко Т.В. Суміжні правові наслідки недійсного шлюбу: *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. С. 156-159. URL: http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-2/part_1/45.pdf (дата звернення 04.04.2020).
30. Гоцуляк К. Шлюб з іноземцем. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/shlyub-z-inozemcem.html> (дата звернення 20.07.2020).
31. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В.Захватаев / Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 14: В.Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. Киев: Истина, 2006. 1008 с.
32. Гузь Л. Е., Гузь А. В. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харків: ФАКТОР, 2011. 576 с. URL: <https://juristoff.com/7952> (дата звернення 18.03.2020).
33. Дякович М. М. Сімейне право України: навч. посібник. К., 2012. URL: <https://www.twirpx.com/file/1271230/> (дата звернення 20.07.2020).

34. Дякович М.М., Сеник С. В. Правове регулювання «фактичних шлюбних відносин». *Вісник Верховного Суду*. 2011. № 2. С. 37-43.
35. Євко В.Ю. Визнання шлюбу недійсним як захід відповідальності у сімейному праві. *Вісник ХНУВС*. 2017. №3 (78). С. 164-172.
36. Євко В.Ю., Молдаван О. В. Проблеми виконання нареченими обов'язку повідомити один одного про стан свого здоров'я. *Право та управління*. 2011. № 3. С. 66-73.
37. Загальні положення про шлюб. URL: <file:///C:/Users/7272~1/AppData/Local/Temp/j9g0qBEI7ZurDd0KalFo6BSJ595OMoSj.pdf> (дата звернення 20.11.2020).
38. Збірник матеріалів щодо запровадження реєстрованого партнерства в Україні. Київ : Центр «Наш світ». 2018. 30 с. URL: https://gay.org.ua/publications/civil_partnership_propositions2016.pdf. (дата звернення: 06.12.2020).
39. Калакура В. Колізійне регулювання укладення шлюбу з участю іноземного елемента. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/5720/%C25> (дата звернення 20.07.2020).
40. Кляхін А.А. Приховування інформації про стан здоров'я — підстава для визнання шлюбу недійсним. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/pryhovuvannya-informatsiyi-pro-stan-zdorov-ya-pidstava-dlya-vyznannya-shlyubu-nedijsnym/> (дата звернення 08.06.2020).
41. Кравчик М.Б. Особливості визнання шлюбу недійсним: *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 4. 2018. С. 49-51. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2018/14.pdf (дата звернення 20.11.2020).
42. Ковтунова Л.Ю. Особливості визнання шлюбу недійсним за рішенням суду. *Університетські наукові записки*. 2009. №3 (31) С. 119-125.
43. Лопата Н. Особливості реєстрації шлюбу за участю іноземних громадян та осіб без громадянства в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 1 (6)

URL: <http://legal.duan.edu.ua/images/stories/Files/2015/19.pdf> (дата звернення 08.11.2020).

44. Матвеева Н. А. Институт брака в семейном праве России, Украины и Беларуси: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Российский государственный социальный университет. Москва, 2005. 184 с.

45. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є. О. Харитонова. Харків: Одиссей, 2006. 552 с.

46. Нужна О.А. Шлюб: укладення, припинення, визнання недійсним. URL: <http://vilnogirsk-rada.gov.ua/novyny-ta-oholoshennya/novyny/shlyub-ukladennya-prupynennya-vyznannya-nediysnym/> (дата звернення 19.05.2020).

47. Правові наслідки визнання шлюбу недійсним. URL: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/semeinoe_pravo/013.php (дата звернення 18.11.2020).

48. Погребняк Н. Фіктивний шлюб чи легальні документи? URL: <http://migraciya.com.ua/news/GeneralDirectorateofVMIntheOdessaRegion/ua-marriage-or-legal-documents/8> (дата звернення 19.05.2020).

49. Пчелинцева Л. М. Семейное право России. Москва : Норма, 2009. 720 с.

50. Розгон О.В. Особливості укладення шлюбного договору. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2009. № 1 (43). С. 58–63.

51. Розгон О.В. Припинення шлюбу в разі його розірвання та визнання фіктивним: відмінності між правовими наслідками на прикладах судової практики. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2018. Вип. № 9 (46) С. 25-35.

52. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. 3-тє вид. перероб. і доп. Київ: Правова єдність, 2009. 432 с.

53. Ромовська З.В. Українське сімейне право. Академічний курс: підручник. Всеукраїнська асоціація видавців "Правова єдність". Київ, 2009. 497 с. URL: https://pidru4niki.com/1421032544545/pravo/nikchemni_shlyubi#297 (дата звернення 23.05.2020).

54. Рудометкіна М. Шлюб з іноземцем: які виникають труднощі? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/shlyub-z-inozemcem-yaki-vinikayut-trudnoshchi.html> (дата звернення 16.06.2020).

55. Санація шлюбу. URL: <https://glovak-partners.com.ua/index.php/ua/novyny/317-sanatsiya-shlyubu> (дата звернення 16.11.2020).

56. Санація шлюбу URL: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/semeynoe_pravo/012.php (дата звернення 08.11.2020).

57. Сафончик О.І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 2004. С. 13.

58. Сидоренко Д. І. До питання про помилку як підставу недійсності шлюбу. Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Сімнадцяті осінні юридичні читання», (м. Хмельницький, 19-20 жовт. 2018 року) Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2018. Частина друга. С. 92-94.

59. Сидоренко Д. І. До питання про співвідношення між недійсністю шлюбу та припиненням шлюбу у сімейному праві: збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Шістнадцяті осінні юридичні читання», (м. Хмельницький, 20-21 жовт. 2017 р.). Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2017. С. 145-147.

60. Сидоренко Д. І. Загальні юридичні наслідки недійсності шлюбу за сімейним законодавством України. *Університетські наукові записки*. 2018. № 3-4 (67-68). С. 148-157.

61. Сидоренко Д. І. Недійсність шлюбу в сімейному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Хмельницький, 2019. 21 с.

62. Сидоренко Д. І. Проблемні аспекти визначення правового режиму майна подружжя у недійсному шлюбі або шлюбі, визнаному недійсним: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції

«Інтеграція юридичної науки і практики в сучасних умовах» (м. Запоріжжя, 24-25 серп. 2018 року). Запоріжжя: Видавництво Класичного приватного університету, 2018. С. 43-45.

63. Сидоренко Д. І. Про підстави недійсності шлюбу за сімейним законодавством України та інших держав Європи. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць*. 2018. Випуск 18. С. 92-95.

64. Сидоренко Д. І. Теоретичні засади визначення поняття та юридичної сутності недійсності шлюбу у сімейному праві. *Університетські наукові записки*. 2017. № 3 (63). С. 130-140

65. Сімейний кодекс України: Науковий-практичний коментар / за ред. Е.М. Багача та ін. Київ : Ліга. 2010. 579 с.

66. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / За ред. І. В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 2008. 855 с.

67. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: КНТ, 2008. 1248 с.

68. Справа «Теодору та Цоцору проти Греції» (прес-реліз): Документ у перекладі президента Спілки адвокатів України Олександра Дроздова та директора АБ «Дроздова та партнери» Олени Дроздової URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-teodoru-ta-cocoru-proti-greci%D1%97-pres-reliz/> (Дата звернення 25.06.2020).

69. Тарусина Н. Н. Брак по російському сімейному праву. 2-е изд. Москва: Проспект, 2010. 224 с.

70. Цимбал М. Шлюб, зареєстрований на тимчасово окупованій території України, є недійсним. URL: <http://za40.org/index.php?topic=1041.0> (дата звернення 16.06.2020).

71. Чуга С.С. Порядок укладення шлюбу: порівняльний аналіз законодавства України та країн ЄС. Закарпатські правові читання: матеріали VI Міжнародної наук.-практ. конференції молодих учених та студентів (25–27 квітня 2014 р., м. Ужгород) /за заг. ред. В.І. Смоланки, М.В. Оніщука, Я.В.

Лазура, О.Я. Рогача, І.М. Полюжина; відп. за вип.: Я.В. Лазур, І.М.

Полюжин. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. Т. 1. С. 213–216.

72. Шимон С. І. Навч. посіб. (Курс лекцій). Київ: КНЕУ, 2004. 220 с.

URL: <https://buklib.net/books/27718/> (дата звернення 16.06.2020).